

Александра Антонова, доц. д-р
Институт за литература – Българска академия на науките

ИСТОРИЧЕСКИЯТ РОМАН ПО ГЕОРГИ ЦАНЕВ

Резюме. Текстът се основава на обемната студия на Георги Цанев „За историческия роман“, която излиза в три броя на редактираното от него сп. „Изкуство и критика“ през 1942 г. и изследва техниката на композиране на историческия роман в български, руски и западноевропейски образци, предизвикателствата на възсъздаването в играта на реалности, типове исторически наратив, както и не на последно място променливите нагласи в критическата и читателската рецепция.

Ключови думи: исторически роман, реалност, възстановка, линейно време, модерност, минало

Защото – сега или в миналото – това, което ни интересува, е човекът.

Г. Цанев. *Стоян Загорчинов. „Легенда за Св. София“*

Историческият роман проблематизира времето и факта. Проблематизира времето като еднопосочно и схващането за историята като фактологичен разказ за отминалото. Историческият роман е и в отминалото на сюжета си, и в сегашното на неговото пораждаване, той е и във факта, и във фикцията на факта, сублимира успоредна, идеализирана – едновременно отминала и въобразена реалност. В този смисъл историческият роман проблематизира т. нар. „действителност“: чрез него „действителността“ започва да се дефинира художествено, да съществува чрез художественото, чрез играта на възстановката. Възстановката оставя факта на въображението, управлява го, въвежда го в нова закономерност – тази на условността. Копнежът по художествена обработка на отминалото се поражда и от носталгията по самото отминаване и разиграва илюзията за завръщане, за задържане и управление на времето. Миналото е идеалното време, което не тече, което не ни подчинява на своя факт, което моделираме.

Историческият роман се осъществява естетически, доколкото успява да създаде от историята „художествено видение“¹.

¹ „Защото това, което прави романа „Ден последен – ден Господен“ художествено творение, не са историческите познания на автора, а способността

Рефлексията върху историческия роман в студията на Георги Цанев е рефлексия върху отношенията факт – фикция и линейност – цикличност на времето. Релацията линейност – цикличност се интерпретира във възможността да бъдат обособявани, т. е. завършвани или мислени като завършени² дадени „отрязъци“ от време въпреки естествената им връзка, както и задържането им във връзка. „Историческата действителност“ на романа се създава чрез съполагането и свързването на такива „отрязъци“ от „типове сродства“, основното от които остава „чисто човешката връзка“. Следователно критикът тълкува понятието „историческа действителност“ като възстановка на *духа* на станалото, която надхвърля фактическата „достоверност“ и я проектира спрямо универсално човешкото. „По този начин романът, като всяко истинско дело на изкуството, разширява своето въздействие и внушава на читателя идеята за вечното неспокойствие на човешката мисъл и непрекъснатите жажди на човешкото сърце.“³

Вживяването, емпатията преодоляват хронологическите отстояния, защото целта е човекът зад фактите. „През историческия материал, през големите събития художникът търси интимния живот на героите, техните лични вкусове, изживявания, отношения. Без това вникване в скрития личен душевен свят на лицата няма роман.“ Възобновяването на „човешката“ връзка между мислените като завършени отрязъци от време засяга основния инструмент на историческия роман – играта между факта и фикцията. Въпросът, който се завръща постоянно в студията, е доколко авторът е свободен да измисля и с каква цел измисля. Въпреки добросъвестната преданост на фактите „истинската работа на художника започва оттам, дето свършва работата на историка“: „Историческият роман не е археология, не е инвентарна книга на антикварен магазин. Психологичното и социологичното са, които създават историческия роман“.⁴ В този смисъл „добавена реалност“ ли е историческата и как е възможно нейното случване? В историческия роман „историческа действителност“ е художествената.⁵

му [...] да създаде от историята художествено видение“, пише Георги Цанев. – ЦАНЕВ, Г. Стоян Загорчинов. „Ден последен – ден Господен“. – *Изкуство и критика*, VI, 1943, № 8-9, с. 394–397.

² Понятието „историчност“ Цанев определя с понятията „завършеност“ и „перспектива“.

³ Вж. ЦАНЕВ, Г. Цит. съч, с. 395.

⁴ Вж. ЦАНЕВ, Г. За историческия роман. – *Изкуство и критика*, V, 1942, № 1, с. 94.

⁵ „Като градиво за художествено произведение историческият материал има на пръв поглед някои предимства: очертани, кристализирани образи, ясни, определени линии в развитието на обществените и битови явления, едва ли не и готова художествена идея [...] Така, почти оформен, историческият сюжет като че ли представя почва за съвсем лесно завоевание

Липсата на художествена фикция издава липса на творческа амбиция у писателя и го превръща в „художествен илюстратор на историята“, както твърди Стоян Загорчинов в предговора си към първото издание на „Ден последен – ден Господен“.⁶ Детайлното фактическо проучване е необходимо, за да реставрира духа на времето, който потапя в „исторически хашиш“ (по думите на Флобер). Но не винаги „измислицата“ се съобразява с фактите, макар и да иде след тях – тя може дори и да им се противопостави. Не само наличието, но и липсата на документи е в състояние едновременно да провокира въображението и да изостри усета на писателя към историчното. Художествената интуиция, която възстановява духа на времето, сублимира от документалната фактура и внася онази подредба в хаоса на жизнените явления, която Цанев посочва сред главните функции на изкуството. Успешният подход към историческия роман според критиката е във функцията на въображението на писателя, подкрепено от историческата интуиция – заедно те създават от сухите исторически факти поетическо видение. Покрай документирания факт и герои „авторът измисля още много събития и лица, които са вероятни за съответното време“⁷. Нещо повече – романът може да бъде исторически и с измислени лица и събития, стига да са характерни, типични за епохата, да носят нейния „дух“. От друга страна обаче Цанев твърди, че за да бъде исторически един роман трябва главните герои в него да са действително съществували лица, играли историческа роля, ако цялата фабула се построи съобразно действителния развой на рисуваните събития⁸. Следователно въображението не е напълно свободно – неговата белетристична изобретателност се подчинява на закономерността на отминалите събития.

Сложната динамика на отношението факт – фикция остава в основата на историческия разказ в многобройните примери, които Цанев привлича, за да илюстрира нееднозначното отношение между въобра-

и чака само стилизаторската ръка на писателя. Но това са наистина предимства за оня, който няма творчески амбиции: не търси и не внася нов, свой смисъл в събитията, нито нови проблеми и драматични конфликти, задоволява се със завещаното от преданието или историческата наука. Такъв автор е само художествен илюстратор на историята.“ – ЦАНЕВ, Г. *За историческия роман*, с. 84. Това, което идва до нас от миналото, продължава Цанев, „е сякаш посочено за поетичен сюжет от тока на времето“ (с. 86). Надграждането на историческата схема, пресъздаването ѝ като човешка действителност е творческото предизвикателство.

⁶ А в третата част на студията си припомня думите на Гьоте в разговора му с Екерман: „И защо биха съществували поетите, ако те биха само повтаряли разказите на историците?“. – ЦАНЕВ, Г. *За историческия роман*, с. 152.

⁷ Пак там, с. 31.

⁸ Пак там, с. 33.

жението и документа. Използвана още от античните автори, поетическата измислица създава художествената истина като историческа – Шекспир свободно се е отнасял към своите извори⁹, а документалната среда е била необходима на Шилер само за да стилизира – например в „Дон Карлос“ и „Орлеанската дева“ той е ползвал избирателно историческите факти¹⁰. Художествената измислица сама по себе си не е залог за качество, точността на възстановката също може да бъде част от поетическата идея. В студията си Цанев отбелязва, че Шекспир е бил прецизен в предаването на събития от националната си история, и многократно се връща към Толстой, който педантично е проучвал фактите, за да напише „Война и мир“. И все пак „никакви проучвания сами по себе си, никакви точни данни не ще направят едно съчинение поетическо, ако авторът не е художник. [...] Прахът на библиотеките не бива да оставя следи в работата на белетриста. Да не чувстваме упорития кабинетен труд. Бележките на летописците, параграфите на историята трябва да се стопят в горещото течение на живота. И във всички случаи поетичното да стои над историчното, да го поглъща в себе си“¹¹. Човекът зад събитията създава онази закономерност, на която белетристът подчинява своята инвенция. Психологичното и социологичното основават както историческия, така и всеки друг роман според критиката.

Да създаде от големите исторически личности големи художествени образи – това, заедно с духа на времето чрез възстановката и доизграждането на събития, е основно качество на успешния исторически роман. „Поетическата идея“ може да изгради нов художествен образ от историческото лице, „по-богат и по-пълнен, с повече значение от прототипа“¹². Или, както се изразява Гьоте пред Екерман, „ако аз бих искал да направя своя Егмонд такъв, какъвто го изобразява историята, баща на една дузина деца, – неговото лекомислено поведение би изглеждало нелепо; затова ми беше нужно да създам друг Егмонд, който би съответствал повече на своите постъпки и на моите поетически намерения. И

⁹ Но въпреки това е „преписвал историческия текст“ на Плутарх. В „Юлий Цезар“ например „не само историческото действие в целия си общ ход, но и отделни характерни черти в отделни случаи и речи, дори някои изрази и слова изцяло, са взети от Плутарха“, твърди Гервинус в т. 4 на съчинението си за Шекспир. (Цит. по: ЦАНЕВ, Г. *За историческия роман*, с. 90.)

¹⁰ По повод „Капитанска дъщеря“ на Пушкин пък Цанев твърди, че с отстъпленията си от фактите авторът се е приближил още повече до „истината на времето“, до „същността на историческата епоха“. „Ако известни идеи и настроения са съществували през една епоха, ако влизат в нейната духовна характеристика, няма значение дали историческите лица са ги изповядвали непременно“. – Пак там, с. 153.

¹¹ Пак там, с. 160.

¹² Пак там, с. 92.

тогава се получава, както казва Клерхен – *мой Егмонд*“ (подч. Г. Ц.).

И забележително е, че творческото прозрение може да каже за фактите и хората не по-малко от историографското им проучване, което е необходимо, но не достатъчно, за да отговори на едно от най-големите предизвикателства на историческия роман – да възпроизведе специфичното спрямо универсалното. В този смисъл дискусиата, развита в студията, засяга изобщо въпроса за художествената „измислица“ и нейната автентикопораждаща потенция.

Отношението факт – фикция е пряко свързано с осмислянето на моделиращата възприятието функция на времето: от една страна, то изяснява и очертава, избистря; от друга обаче, уедрява, трансформира, деформира. Така съпътстващо историческият роман рефлектира върху разбирането и понятието за автентичност на „историческата действителност“ и върху автентичността като категория изобщо. Историята започва да функционира като идея и представа, а „историчността“ се проектира върху „сегашността“ и обратно.¹³

Полуформа (по думите на Шалда), карикатура на роман и история (Гъоте), отстъпва ли историческият сюжет на съвременния (както смята Л. Каравелов)? Как се осъществява романът между историческата „действителност“ и съвременното? Сдобива ли се историческото повествование със социокритически език в отражението на времената – и как се осъществява това?¹⁴ И ако съвременното се обговаря метафорично чрез историческия сюжет, може ли историята да функционира като „възстановка“ на съвременното? Една от многото дискусии, които Цанев подема в студията си, засяга естетическите формати на социалната критика – или как социалната критика може да бъде осъществена естетически, и то през историчното.

Критикът споделя убеждението на Вазов относно социалната отговорност на изкуството, относно неговата активна напътстваща роля. За успешния исторически роман само пасеизъм, чисто съзерцание, не е достатъчно. Той трябва да пази жива връзка с настоящото и не само – трябва да участва в изграждането му, в перспективите на бъдещото.

¹³ Свързана с проблема пресъздаване – създаване е и минидискусиата за реалистичния рисунък, който постига автентично човешкото и автентично историческото въпреки неизбежно романтичното според Цанев отношение към отминалото. Сенкевич отива и по-далеч, като твърди, че „реалистичният метод може да се приложи най-добре в историческата белетристика“. – Пак там, с. 158.

¹⁴ „Въпросът може да приеме и този вид: има ли право един автор да влага в историческите събития съвременен смисъл и да приписва на героите си днешни, свои идеи? Някои писатели приемат материала от миналото в условен смисъл – за тях той има същото значение, както и всеки друг материал от съвременен характер.“ – Пак там, с. 154.

щето. В студията Г. Цанев припомня спора на Ив. Вазов с Ив. Шишманов, в който Вазов настоява, че поетът има „социална мисия“, необходимо е дори да поучава, да задава примери за социален модел.¹⁵ Каравелов отива и по-далеч, като отрича историческия сюжет за сметка на съвременния, посочвайки недвусмислено активната обществена функция на литературната творба. Самият той обаче превръща историческия сюжет в метафора на съвременното си по силата на същата социалноисторическа отговорност. И тъкмо от свързването на времевите перспективи чрез това чувство за дълбока отговорност израства понятието „историческа интуиция“ у Цанев. Следователно неговият подход към историческия сюжет, както и този на Вазов е контекстуалистки – той е снабден не само с психологическа, но и със социалноморализаторска интенция, може да си позволи да пренесе пряко съвременни социокултурни понятия в миналото, а националноисторическата контекстуализация е в състояние да моделира възприятието на романа и в този смисъл и възприятието на самия пренос. Но активното пренасяне на настоящето в миналото може и да компрометира качеството на историческия наратив, както и осъвременяващата стилизация е в състояние да банализира, да снее героизиращата дистанция. Следователно „възкресяването“, играта на контексти крие и рискове – например възпроизвеждането на живота на героични личности като Левски и Ботев заплашва и да ги оскверни, твърди Цанев – чрез настоящето и настоящото на разказа.

Не се ли превръща миналото в метафора на съвременното и обратно? Или тъкмо в този опит за взаимно изразяване на времената се пораждат естетически явления и значения в историческия роман? Миналото е също такава действителност, както и съвременността – именно поради възможността на миналото да е постоянно настоящо в проекцията на времената, в общата ценност и трепет, които ги свързват – човека. Дискусията върху взаимното изговаряне на времената завръща към рефлексията върху линейността и цикличността на времето и задава спираловиден модел на свързването на времевите отрязъци. Историческата фактура стилизира сюжети от настоящото, възпроизвеждайки ги като едновременно повтарящи се и преобновяващи се. Между времената има „съответствия“, не „сродства“, защото, смята Цанев, „нищо в историята и в света не се повтаря“ и тези „съответствия“ по спиралата на историята израстват от историческата интуиция на художника. И тъкмо с тези съответствия работи моделиращата функция на време-

¹⁵ В рецензията си за „Към пропаст“ Яворов се противопоставя на това схващане на Вазов, като твърди, че драмата, каквато и сюжет да разработва, има винаги една задача – „да изяви вътрешния човек, който живее и страда, расте и гине“. – Пак там, с. 156.

то, създавайки още една особеност на естетическото възприятие – отстоянието в едновременно близост и отдалеченост спрямо времето на романа в характерно усещане за безвремие, в идеалното време на историческия разказ.

Отношението факт – фикция във времевата перспектива дефинира и видовете историческа белетристика в класификацията на Цанев: романът на Захарий Стоянов за Ботев е определен като първия опит за *биографичен роман* у нас, който се отличава с голяма доза измислица. Особен вид исторически роман е *историческият роман със съвременен сюжет* – неговата историчност е под въпрос поради късата перспектива, която го отделя от съвременното. Цанев определя „Под игото“ като *битов роман с исторически елементи* и дефинира романа като исторически въз основа на документалността и значимостта на главните герои. Критикът отбелязва и понятието „полуисторически роман“ – роман, в който исторически са само второстепенните герои и събития. В разцвет след Европейската война е *романизираната биография* поради интереса към документално основания разказ за сметка на романа с „измислен“ сюжет. Тук Цанев отваря още едно дискуссионно поле, цитирайки мнението на Шалда, че простата научноисторическа биография стои по-високо от романизираната. Особено интересен е дебатът, който задава Шалда със схващането си, че животът на художника е изразен не с биографичните му факти, а с творбите му. Следователно тук се очертават автономни един от друг езици на общуване с историческата „реалия“, които, смесени, създават „полуформа“.

„Историческият роман, както детската книга, се превърна в някакъв доходен спорт, който се упражнява едва ли не масово“.¹⁶ С остър критически поглед Цанев изолира редица фактори, които обуславят активното продуциране на исторически романи особено след Първата световна война – сред тях са мощни социалнопсихологически явления като колективното усещане за национална криза, бягството от съвременността и завръщането към идеалите на Възраждането, превръщането на историческото повествование в политическо оръжие, не на последно място активната му роля в периоди на социално преустройство.¹⁷ Но „сврѣхпроизводството“ на исторически романи има и други фактори – този вид повествование се смята за най-лесен и фактологич-

¹⁶ Вж. ЦАНЕВ, Г. *Стоян Загорчинов...*, с. 431.

¹⁷ Впрочем историческият роман като социален феномен след Европейската война Цанев отбелязва и в Германия, Франция, Съветска Русия, Чехия: „А в чехската литература увлечението от историческите лица заплашваше да вземе такива големи размери, че Шалда [...] трябваше да направи строгото предупреждение: „Ако не се издаде скоро закон за защита на мъртвите, чехският хиенизъм не ще остави гроб неоплячкосан“. – ЦАНЕВ, Г. *За историческия роман*, с. 25.

но недоказуем, миналото е „общо владение, над което има право всеки грамотен и от което всеки свободно може да заема“. От този жив интерес се възползват редица „занаятчии“.

Студията на Георги Цанев рефлектира върху намеренията на историческия роман като жанр и в хода на текста отваря и очертава проблемни полета, формулира тези, като изравнява аргументите и контрааргументите. Основната дискусия, която преминава през цялата студия и определя нейната структура, е основана на питането доколко и как историческият факт може да бъде естетически интерпретиран, дори видоизменян, как историческият факт функционира естетически и съществува ли исторически факт във историческия роман.

В хода на текста тази дискусия се детайлизира във въпроси относно творческата свобода на художника при трансформирането и досъздаването на събития и лица, пресягайки се към настоящото посредством отминалото, влагайки иносказателно социално-критически конотации. Така един от основните въпроси, които студията задава, е как реагираме на своето настоящо – как функционира „бягството“ в отминалото – пасивно-съзерцателно или активно-критически, отдалечавайки или преконструирайки, предлагайки социални модели. Дискусионното насочване на студията се постига не само чрез структурата на полемиката, но и чрез известната колебливост и дори противоречивост в схващанията на критиката особено по отношение на свободата в употребата на „факта“ и фикцията в художествената идея. Цанев нееднократно настоява за „граници“ на интерпретацията, но от друга страна, защитава изключителните „права“ на поетическата идея спрямо историографската даденост, настоява за психологическа достоверност спрямо фактическата. Художественото качество на образа също „оправдава“ фактологическия произвол. Това противоречие донякъде се примирява в понятията „същност“ и „проблематика“ на епохата, които Цанев въвежда като специфични дефиниращи категории, към които художествената идея би следвало да се придържа и които обаче ограничават стилизаторската свобода. Дори психологическата автентичност във възстановката да е изцяло управлявана от поетическата идея, то социалната остава ограничена.

Привличайки авторефлексията на самите автори на исторически романи, цитирайки и съполагайки собствените им схващания за историческия наратив, студията отваря разговора и за това как се движи текстът между намерението и осъществяването си.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

ЦАНЕВ, Г. За историческия роман. – *Изкуство и критика*, V, 1942, № 1, с. 24–34; № 2-3, с. 84–95; № 5, с. 149–160.

ЦАНЕВ, Г. Стоян Загорчинов. „Ден последен – ден Господен“ : [Рец.] – *Изкуство и критика*, VI, 1943, № 8-9, с. 394–397.

ЦАНЕВ, Г. Стоян Загорчинов. „Легенда за Св. София“ : [Рец.] – *Изкуство и критика*, III, 1940, № 9, с. 431–434.

REFERENCES

TSANEV, G. Za istoricheskiya roman. [About Historical Novel.] In: *Izkustvo i kritika* (Sofia), Vol. V, 1942, Iss.1, pp. 24–34, Iss. 2, pp. 84–95, Iss. 5, pp. 149–160.

TSANEV, G. Stoian Zagorchinov. Den posleden – den Gospoden [Stoian Zagorchinov. Last Day – God’s Day.] In: *Izkustvo i kritika* (Sofia), Vol. VI, 1943, Iss. 8/9, pp. 394–397.

TSANEV, G. Stoian Zagorchinov. Legenda za Sveta Sofia. [Stoian Zagorchinov. Legend of St. Sofia.] In: *Izkustvo i kritika* (Sofia), Vol. III, 1940, Iss. 9, pp. 431–434.

GEORGI TSANEV’S VIEW OF THE HISTORICAL NOVEL

Abstract. The text is based on Georgi Tsanev’s big study *On Historical Novel* issued in three consecutive books of his “Art and Critics” Magazine in 1942 and explores the technique of historical novel composition in Bulgarian, Russian and West European works, and their the challenges of restoration in the game of realities, the different types of historical narrative and last but not least – the dynamics of writers’, critics’ and readers’ reception.

Keywords: historical novel, reality, restoration, timeline, fact, modernity, past

Alexandra Antonova, Assoc. Prof., PhD

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski Prohod Blvd., Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria
E-mail: aantonova@ilit.bas.bg